

Історія та етнологія

УДК 008(075.8)

ЕТНІЧНА ДУХОВНІСТЬ ТРИПІЛЬЦІВ ТА ЇЇ МІСЦЕ В КУЛЬТУРОГЕНЕЗІ

Н.А. Петруня-Пилявська

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
76019, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Карпатська, 15;
тел. +380 (342)57-23-90; e-mail: igp@nung.edu.ua*

У статті досліджується становлення та розвиток землеробської етнічної духовності трипільців, форми її мистецького втілення та інволюційної трансформації в українському культурогенезі.

Ключові слова: *етнічна духовність, трипільська культура, український культурогенез.*

В цьому дослідженні етнічна духовність розуміється як загальна внутрішня спрямованість міфологічної самосвідомості носіїв трипільської культури, їх переживань, почуттів, думок, вірувань на основі уявлення про існування надприродних безтілесних створінь, які можуть втручатися в життя людей і природні процеси. Проблема духовного чинника носіїв трипільської культури починає займати все більше місця в сучасних наукових дослідженнях. Це пояснюється не тільки всеохопним характером перетворень матеріальної і духовної практики на території України, до яких призвела «неолітична революція», а й тим, що найвиразніше виявляється духовність трипільців саме в сфері культури. «На всій території України, починаючи з VI тисячоліття до I тисячоліття перед Р.Х, створилася культура, яка впродовж свого існування мала цілком виразні риси» [12, 49].

Сучасні українські історики не вважають носіїв трипільської культури етносом, який започаткував становлення і розвиток східної групи праслов'янської етнічної спільноти. Тому початок формування східнослов'янської групи народів вони відносять до пізніших часів – після існування носіїв трипільської культури, яка, вийшовши зі світу балкано-дунайських культур, розвинулася на нашій території в яскраве і своєрідне явище [1, 61]. «Трипільська культура, – пише Ю.Липа, – обіймає новокамінну, бронзову і початок залізної доби й є аналогічною до культури і складу південних держав мікенців, геттій, митаніїв, егейців і,

можливо, етрусків. Це культура, що пов'язує органічно Україну з південною Європою і, почасти, із західною, з її прадавнім мистецтвом, моральними, правовими та релігійними здобутками» [7, 38]. На думку окремих дослідників (В.Щербаківського, Т.Пасека та інших), формування землеробської культури взагалі і духовності зокрема відбувалося в часи існування носіїв трипільської культури [1, 61]. Саме вони продукували на нашій території культури культивованого хліборобства з патріархальним типом сакралізації природи і суспільного життя [9, 14].

Сучасні археологічні, історичні, етнографічні дослідження вносять істотні зміни в розуміння місця і ролі трипільської культури в етногенезі частини європейських народів. Центральний елемент структури трипільської культури – це духовність. «Духовні здобутки передають зразки первісного мистецтва і вірувань» [4, 13]. Мистецтво носіїв трипільської культури змагається за духовний світ людини, її почуття та спосіб самоідентифікації. Тим, в якому напрямку здійснюється формування етнічної самосвідомості засобами мистецтва, і вимірюється передусім безпосередній та опосередкований вплив «неолітичної революції» та її соціальних наслідків на духовно-перетворюючу діяльність. «Значний розвиток землеробства, тваринництва та інших галузей господарства трипільських общин зумовив відповідні зміни у їх духовному і суспільному житті. Про це, насамперед, свідчать жіночі статуетки... З їх допомогою відбувався обряд вдячності небу за новий урожай зерна... Культ землеробства і родючості у середовищі трипільського населення відтворюють статуетки з піднятими догори руками» [5, 102]. Процес становлення тієї чи іншої світоглядної ментальності, яка складає серцевину духовності, передбачає наявність свого попереднього культурного потенціалу.

Трипільська духовна культура має велику спільність з Дунайською культурою, яка, в свою чергу, має місцеве походження [9, 14]. Т.Пассек вважає, що Придніпров'я і Придністров'я в період формування трипільської культури перебували в тісному зв'язку з населенням Малої Азії, особливо з Тесалією [11, 28-41]. Це означає, що формування землеробської трипільської культури із специфічною ментальністю відбувалося в ситуації творчого діалогу з населенням Малої Азії. Отже, початки світоглядної свідомості землеробської спільноти, яка була первісною на території України і започаткувала культ землеробських духів, потрібно шукати у носіїв трипільської культури. Її найбільш характерною рисою є мальована кераміка, розписана різними лініями й узорами, зображення людей, птахів і звірів, які мали безпосереднє відношення до релігійних вірувань і землеробського культу. «В трипільців бачимо вищі форми громадянського життя і племінну солідарність» [9, 16]. У формуванні такої солідарності значну роль відігравала духовна культура, особливо спільні релігійно-міфологічні культи і обряди.

Ю.Павленко вважає, що східнотрипільські групи етнічних спільнот мали своєрідну духовну і культурно-господарську традицію. Вони синтезували вірування автохтонного населення Подніпров'я, яке вже мало

досвід примітивного мотичного землеробства, й передовий досвід нащадків носіїв буго-дністровської етнічної спільноти, певну систему культурів та ідеологічних уявлень давньоземлеробського типу [10, 83].

Оскільки вирішальними чинниками самоутвердження й самовідтворення носіїв трипільської культури були відтворююче господарство й осілий спосіб життя, то вони ставили нові вимоги до активізації творчих сил, зокрема потенцій духу. Художній культурі, мистецтву та її головному елементу – духовності – належить особлива роль у формуванні рис етнічної спільноти, які відповідали тій добі. В українській науці ця доба дістала назву протоцивілізаційної. «Одним із найяскравіших культурних проявів протоцивілізації є трипільська культура. Проведені спеціальні дослідження засвідчили, що трипільське суспільство мало тричотирирівневу соціальну структуру» [6, 152]. За такої соціальної структури збільшується питома вага духовного творчого начала у всіх сферах життєдіяльності. Звичайні практика, матеріальне виробництво трипільців були тісно пов'язані з художньо-естетичним та міфологічним розвитком духовної творчості. Трипільська культура, як ніколи раніше, робить цей зв'язок безпосереднім і наочним, надає духовності різноманітних форм виразу. По-перше, серед культу духів природи з'являється ієрархія, яка не зводиться до простого їх існування, а виявляє динаміку у взаємозв'язку. По-друге, за часів трипільської культури відбувся перехід в єдності родової духовної спорідненості до розуміння множинності світу та його духів. Першообрази духів зазнали складних трансформацій в ієрархії.

Підвищення продуктивності праці трипільців за рахунок циклічно-перелогового мотичного землеробства мало ще один важливий наслідок для духовної творчості та розвитку мистецьких художніх форм. «Солідне економічне підґрунтя сприяло формуванню певних естетичних уподобань і світогляду. Еволюція естетичних поглядів трипільського населення в цьому відношенні відбувалася в напрямку пошуку нових стилів зображення» [6, 163]. Стосовно духовної творчості це означає, що під впливом соціального розвитку формуються великі поселення людей, так звані протоміста, де процес зростання ролі художньої творчості в різних сферах життя виявляється в двох взаємопов'язаних аспектах.

По-перше, це зростання індивідуального творчого духу, що в умовах територіально-поземельної громади набуває характеру портретного зображення людини. «Зображення настільки реалістичні, що можна визначити антропологічний тип трипільців. Зникає стеатопігія, з'являються струнки постаті, пропорції яких наближаються до реальних... ідеалом стає струнка дівчина» [6, 168-170].

По-друге, тогочасне відтворююче господарювання на основі впровадження бронзи, соціального поділу праці створило передумови для всезагальної художньо-естетичної організації предметного середовища носіїв трипільської культури. Власне зміна соціальної самоорганізації, спорудження великих поселень, формування системи релігійно-космічних уявлень епохи неоліту-енеоліту знаменують відкриття перед

етнічним духом трипільців нових можливостей для його реалізації на основі виробленої попереднім історичним розвитком суспільства форм художнього освоєння дійсності.

Аналіз специфічних рис духовної культури трипільської спільноти, її внутрішній механізм, детермінований календарно-астрономічним рівнем уявлень космогонічних міфів потрібно здійснити в змістовному розумінні для з'ясування суспільно-культурних функцій мистецьких творів та їх знакової системи за різних історичних умов. «Енеоліт – це час, коли людство отримало перші плоди нової цивілізації як відносно гарантоване життєзабезпечення на базі землеробства і тваринництва, комфорт в побуті, розвиток культури і мистецтва» [6, 168]. Внутрішня ідейна єдність трипільської культури, особливо мистецтва, яка неминуче підпорядкована практичним потребам, поглиблювала олюднення природи та сприяла створенню етнічного світу на території України. Важливо зауважити й ту обставину, що провідним осередком господарського життя з середньої стадії розвитку трипільської культури «...стала велика сім'я, що вела домогосподарство... З цього часу виникає металургія – виплавлення міді та лиття речей... Гончарне виробництво, що почало відділятися від сільськогосподарського ще на ранньому етапі історії, остаточно зосередилося в руках ремісників» [1, 66]. Сказане робить зрозумілим, чому у носіїв трипільської культури духовне осмислення світу розвивалося в неперервному творчому процесі, а духовні створіння оречевлюються в творах мистецтва як безперервне розгортання духовної єдності космосу. Так формується міфологія трипільців, в якій в уявленнях, міфічних образах, у фантазії, що продукувалися в культових дійствах, постає двоцентрова картина світу – природна і духовна. Землеробський космологізм з властивим йому віруванням у творчу силу духу фактично співрівний людському світу.

Зростання ролі мистецтва і культури, відтворюючого землеробства та скотарства в енеоліті є свідченням залежності подальшого прогресу в становленні етнічного життя на території України від духовно-практичного освоєння природи і соціального організму. Їх поєднує художньо-естетичне вирішення питання про загальні творчі сили, яким підпорядковані природа і суспільство. Ці сили міфологічно мислячі носії трипільської культури помістили на небеса, т.б. «досягнувши космічного рівня мислення, первісна людина сама на небеса розмістила першопричини всіх незрозумілих явищ» [3, 99]. Умови споглядання на створений трипільцями світ згори дозволили розширити межі його розуміння і відчуття та створити мистецькі прообрази тих сил, які породжують цей світ та обумовлюють його існування.

Трипільська культура, будучи за своїм світоглядним змістом міфологічною з типовим землеробським спрямуванням, характеризувалася збільшенням питомої ваги творчого духовного начала. Проте духовний потенціал набував у міру розвитку продуктивних сил трипільців нового відтінку. Приміром, на ранніх стадіях етногенезу трипільці схематично зображали уявлення про духів природи і своїх пращурів, на середньому

етапі вони утвердили реалістичне зображення за антропоморфною або зооморфною формою. В основі орнаментальної композиції лежали певні космогонічні уявлення, зокрема ідея плинності часу за цикловим обертанням навколо певного центру [13, 47-48]. Не підлягає сумніву, що подібне пояснення трипільцями плинності часу випливає із психології вірувань початкової стадії етнічного духу, коли люди усвідомлювали себе слабкими та немічними у боротьбі за виживання у природному середовищі, але мали благоговійну довіру до духів.

У перехідний від неоліту до енеоліту період існування трипільської культури в її мистецьких творах чітко вирізняється тенденція прогресивно-ускладнюючого дуалізму – природи і духу – взаємодіючих начал етнічного життя. Найбільш загальні стихії природи – Сонце, Місяць і Вода – в носіїв трипільської культури засобами художньо-естетичного оформлення набувають образного втілення. «Образ водяно-сонячного змія... презентує собою концентрований сплав, цілу низку елементарних образів..., обумовлених уявленнями про існуючий в природі колообіг Сонця і світових вод» [3, 106]. Виділення названих конкретних природних явищ як втілення першопричини і творчої сили світу не є випадковим. Саме Сонце, Місяць і Вода своїми реально зримими перетвореннями вказують на їх силу у поновленні життя на землі. Отже, духи Сонця, Місяця і Води як творяща сила мають здатність породжувати необхідні для людини продукти природи.

Речотілесний характер етнічного буття трипільців без духів був немислимий. Людина, маючи в собі духовне начало, мислила про природу за своєю міркою, вважала, що всі явища природнього середовища мають свої духовні сили. В цьому головна сутність міфологічного світосприймання і світовідчуття. Виділення в природі духовних сил як першооснови світу надавало первісним спільнотам можливості створювати символи своїх духів, які мали спорідненість із природними духами. Таке міфологічне бачення світового порядку і становить релігійне підґрунтя культової магії і обрядовості, в системі яких первісні етнічні групи реалізували бажання заручитися підтримкою тих сил, від яких залежали їх життя і діяльність.

Вірування та культова магія – це засіб доступу до духовних сил природи та виявлення доброчинних і доброзичливих стосунків із ними. Етнічній світоглядній ментальності носіїв трипільської культури характерна свого роду міфологічно-містична орієнтація, насамперед до духів родючості. Не даремно фундаментальним прообразом загальної духовної сили була жінка-мати. Так, життєвий досвід матеріального родового життя продукує сакралізований образ духа, який має всі ознаки матеріальних творчих сил. Така людська здатність пізнавати, освоювати і переживати зовнішнє природне середовище як власну суб'єктність, свій духовний світ є історичним наслідком подвійного усупільнення окремого індивіда та його предметного світу. Спостерігаючи, як в художньо-образному мисленні виникали чуттєві образи зовнішніх сил природи, етнічний дух доходив до споглядання вічного народження і воскресін-

ня як міфологічного відображення циклу обертання Сонця навколо Землі. «Прості спостереження показують, що день і ніч складають повторюваний цикл – добу. Подібно цьому, річні зміни складають великий цикл... щоб пізнати свою історичну традицію, членам етносу стає необхідним система відліку часу» [2, 9].

Порівняно з тілесними, речовими зв'язками між людьми та між трипільською етнічною спільнотою, які розділяють та ізолюють окремі предметні форми, духовне начало в образному мистецькому виразі об'єднує та стверджує історичну вічність життя. «Образ землі-гори – тісно пов'язаний із стихією води... в інших варіаціях – жіночі фігури зображені в позі рожениці, з широко розведеними ногами і з піднятими догори в адоративному жесті руками. Змій передається у вигляді стрічки, що знаходиться зверху... Подібними образами відтворювалася сцена народження стихії питних вод» [3, 54]. В образній художній формі розкривається дія загальних творчих сил природи. У мистецтві носіїв трипільської культури стихійні сили природи відображають головний зміст міфологічного пізнання світу. Творчі сили природи через мистецькі форми освоюються та стають невід'ємною складовою людського життя, частиною їх духу.

Прагнення до пізнання, освоєння і привласнення природного середовища шляхом міфологічної думки було спричинене соціальними потребами. Художньо-естетичне й сакральне в міфології трипільців стало складовою духовної діяльності. Справжнім об'єктом міфологічного пізнання було не буття взагалі, не позалюдський світ, а лише та його частина, яка найбільшою мірою впливала на кінцевий результат суспільної праці – приріст у землеробстві і приплід у скотарстві. Сонце і Вода, як стихії природного середовища, виявляли такі функціональні властивості й риси у взаємозв'язку із землеробством і скотарством, які на той час постійно потребували відповідного духовного забезпечення.

Мистецькі форми зображення творчих сил природи у носіїв трипільської культури свідчать про те, що їх олюднення втілює сукупну діяльність не окремих територіальних племінних груп, а їх широкого загалу, що виходить за межі території України. Трипільське населення оволоділо передовими на той час технологіями виробництва продуктів землеробства з використанням ручних знарядь праці, в які впрягли коня [6, 188]. Саме цей процес зумовлює визначальну обставину, що загальні сили природи – Сонце, Місяць і Вода – стають предметом пильної міфологічної уваги, і тому відчуття їх окремих рис, властивостей стають водночас спільними і суспільними. Ці сили через їх одухотворення переставали бути зовнішніми і чужими, а ставали людськими, оскільки, зберігаючи свою форму, вони набували суттєвих властивостей людського духу. Сутнісні творчі сили сакралізованих образів Сонця і Води в мистецьких формах, обрядах і ритуалах набували характеру загальної передумови практичної діяльності землеробів і скотарів.

У мистецьких творах трипільців зберігаються культурні традиції, зокрема художнє зображення, яке свідчить про існування культу жінки,

жіночого божества. Проте міфологічне мислення визнало видимими творчими початками Сонце і Воду. У цих двох творчих силах природи відображений головний зміст міфологічного мислення трипільців. Попередній світ культури, частиною і духом якого були ритуальні статуетки жінки-матері, не відійшли в минуле. Вони повинні були знайти себе в новому суспільному середовищі.

Оскільки сім'я виокремилася в окрему господарську і родову одиницю, то культ жінки-матері існував, але пріоритетними були інші творчі сили природи, зокрема культ бика, який символізував чоловіче начало і був тісно пов'язаний із жіночим. Його зображення домінує у зооморфній формі протягом усього існування трипільської культури [5, 103]. Зображення чоловічого і жіночого творчих начал в мистецтві трипільців узгоджується з космогонічними уявленнями. Сім'я стає предметом художньо-естетичного пізнання в силу того таємничого творчого начала, яке виявляється у зв'язку чоловіка і жінки. В цьому контексті С.Франк пише, що «...сім'я від початку людської культури і до наших днів є основним, незнищеним осередком суспільства, з якого складається суспільство і в якому зберігається і передається від покоління до покоління внутрішня духовна культурна єдність історичного життя» [14, 59].

Дух міфологічної свідомості мав здатність предметного самопочування, що насправді є складною рефлексією, механізм якої утворюється етнічною практикою трипільців. «Складні орнаментальні схеми, в які інколи вкладено зображення людей, тварин і птахів, усіляки значки, відбивають багаті уявлення трипільців про походження та будову світу, яскраві ритуальні обряди, пов'язані передусім із землеробством та скотарством» [1, 67]. Для художньої свідомості можливість опредметнення уявного світу в речовині має характер загальної передумови отримання в матеріальних формах сконцентрованого виразу світобачення і світовідчуття.

Для міфологічної свідомості ця можливість почування природного світу, який став завдяки відтворюючому господарюванню людським і мав характер загальної передумови співжиття територіальних общин, не випадково отримує найбільш концентрований вираз у релігійних віруваннях. Релігійне відчуття духу природних явищ посідає чільне місце у культовій діяльності, яка повинна забезпечити постійний зв'язок людини з духами природи, які мають соціально-культурне значення. Отже, втілений у мистецькій формі образ духу має функціональне значення для етнічного життя. В цьому контексті К.Маркс писав, що історично виниклі форми релігійних вірувань завжди опредметнювалися в мистецьких образах, які мали духовно-практичне значення [8, 423]. Релігійне первісне мистецтво здатне матеріалізувати продукти міфологічного пізнання світу. Проте воно не покликане формувати теоретичні істини, – воно дає відчуття духовної спорідненості з природним середовищем і практичну естетично-сакральну насолоду, бо сприяє спілкуванню людини з людиною та з природою. Воно здатне мобілізувати всі духовно-

практичні здібності індивідів і первісних територіальних общин, зробити його причетним до спільної життєдіяльності. Принципова своєрідність духовного світу трипільців полягає в тому, що їх духовно-психологічний потенціал завдяки художньо-творчій діяльності відтворений в культурі, яка здатна нести духовне начало та відтворити його в нових поколіннях.

Предметом міфологічного уявлення стають ті сили суспільного життя і природи, які детермінують різні сфери життєдіяльності ієрархізованої соціальної структури. Тому вплив соціальної диференціації суспільства на розвиток його духовності у своїх визначальних моментах сприяв піднесенню влади і багатства. «З майновим та соціальним розшаруванням пов'язане ускладнення поховального культу для осіб, які займали високі шаблі в соціальній структурі суспільства» [6, 175]. Отже, багатство і влада виступають в трипільському суспільстві у єдності своїх предметно створювальних форм і чинником розвитку суспільства та творчого духу. Ю.Липа вважає, що трипільська культура – це «культура осіла, хліборобська, розвинена політично, із власними правовими і моральними нормами, із традиціями, що безперервні аж до наших днів» [7, 39]. Визнаючи факт орієнтації на створення багатства, суспільство вирішувало завдання розвитку самоорганізації та самоврядування. «Серед керуючого прошарку суспільства починає виокремлюватись пануюча верхівка, жерці та воєнні вожді... Внаслідок того, що панівний прошарок накопичує у своїх руках значні матеріальні цінності, його побут та поховальні звичаї починають суттєво відрізнятися від решти населення» [6, 151]. В духовному виробництві це знаходить свій вираз у переважному зростанні художньо оформлених речей із дорогоцінних на той час матеріалів.

Отже, завдяки розвиненій духовності з її сакральним змістом та естетичною формою, трипільці послідовно перетворювали соціально неорганізований світ в духовно організований, розкривали його естетичні закономірності та розвивали емоційно-естетичні почуття. Пластика та міфологія духовної культури трипільців зберегли для наступних поколінь її змістовність та естетичну форму, в якій знаходили своєрідну радість і насолоду. В процесі організації соціальності і побуту трипільці перші стали естетизувати речі домашнього вжитку, одяг і прикраси. В подальшому українському культурогенезі органічно поєднувалися сакральні, моральні та естетичні духовні риси.

В кінці ХХ століття відбувся поступовий перехід від поодиноких індивідуальних історичних пошуків до організованого, колективного більш системного дослідження української історії. Дотеперішня відсутність координації наукової праці та постійних контактів між дослідниками, а також брак відповідної організації, завдяки якій можна було б реалізувати певні проекти спільними зусиллями, стримували науковий поступ української історіографії.

Література

1. Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. – К., 1998. – 335 с.
2. Гумилев Л.Н. От Руси до России: очерк этнической истории. – М., 2001. – 320 с.
3. Даниленко В., Шилов Ю. Начала цивилизации. – М., 1994. – 376 с.
4. Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – 280 с.
5. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат: У 4-х тт. – Т.1. – Львів, 1999.
6. Історія української культури: У 5 тт. – Т.1. – К., 2001. – 1134 с.
7. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – 270 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Т.4. – К., 1958. – 643 с.
9. Нагаєвський І. Стародавня Україна в світлі історичних пам'яток. – Канада, 1961. – 212 с.
10. Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. – К., 1994. – 611 с.
11. Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений. – М.-Л., 1949. – 238 с.
12. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2-х тт. – Т.1. – К., 1995. – 672 с.
13. Ткачук Т.М. Личины в росписи, керамике культуры Триполья-Кукутени // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – 312 с.
14. Франк С. Духовные основы общества. – М., 1992. – 511 с.

*Стаття поступила в редакційну колегію 30.12.2009 р.
Рекомендовано до друку докт. іст. наук, професором Кугутяком М.В.*

**ETHNIC SPIRIT OF THIRIPILLYA AND IT'S PLACE
IN CULTURAL GENESIS****N.A. Petrunya-Pylyavs'ka**

*Ivano-Frankivsk national technical university of oil and gas
7600 Ukraine, Ivano-Frankivsk, 15 Karpatska Street ;
tel. +380(342)57-23-90; e-mail: igp@nung.edu.ua*

The article deals with process of establishing and development of ethnic spirit of Thripillya, its forms of art and involutive transformations in Ukrainian cultural genesis.

Keywords: *ethnic spirit, culture of Thripillya, Ukrainian cultural genesis.*